

TİL HÁM MIYDÍN INTEGRACIYASI: QARAQALPAQ TİLİNDE NEYROLINGVISTIKALIQ İZERTLEWLERDİN ÁHMİYETİ

Tasimbetova Shaxnoza Kızıralı qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 1-kurs tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20505249>

Zamanagóy lingvistikada miy hám til ortasındaǵı baylanıstı úyreniw áhmiyetli izertlewler arasında orın almaqta. Bul baylanıslar neyrolingvistikada tereń túrde izertlenedi.

Neyrolingvistika miy funkciyasınıń túrli aspektlerinde kommunikaciya hám tildiń ózara baylanısın izertlewshi ilim, yaǵnıy ol miydiń qalay túsiniwin hám tildi qalay islep shıǵarıwın izertlewdi. Neyrolingvistika lingvistikaniń, nevrologiya hám neyropsixologiyaniń birigiwi nátiyjesinde júzege kelgen taraw. Sonday-aq, neyrolingvistika psixolingviska menen de baylanıslı, biraq neyrolingvistikada miydi lingvistikalıq tárepten izertlewge kóbirek dıqqat qaratıladı.

Neyrolingvistikaniń izertlew obyektı bolǵan afaziya qubılısı haqqındaǵı kózqaraslar Áyyemgi Mısır, Greciya hám Rim mámleketlerinde alıp barılǵan anatomiyalıq baqlawlarǵa barıp taqaladı. Bul boyınsha dáslepki kózqaraslardı Gippokrat, Demokrit, Platon hám Galenniń miynetlerinde kóriwimiz múmkin. Al, orta ásirlerge kelip bolsa, izertlewler ele de tereńlesti, olardan italiyalı fiziolog Antonio Guainerio, Rene Dekart hám Jon Gesnerdiń izertlewlerinde miy hám tildiń baylanısı, sóylewdiń joǵalıwı menen baylanıslı pikirleri bayan etilgen. Al, neyrolingvistikaniń ilim sıpatında júzege keliwi francuz fiziologi Paul Broka atı menen baslanadı. Ol miydiń sóylewge juwap beriwshi bólimin ashqan hám miydiń bul bólimi keyin ala “Broka areası” dep atala baslaǵan. Bul bolsa sóylewge miydiń shep yarım sharı juwapker ekenligin kórsetken. Paul Brokaniń afaziya boyınsha ilimiy izertlewleri 1861-jılı jarıq kórgen “Buwinlı sóylew qábiletiniń ornı haqqında pikirler hám afemiya boyınsha baqlawlar” maqalasında bayan etilgen. [1] Sonday-aq, nemis shıpkari Karl Wernike shep yarım shardıń sheke bóleginde túsiniwge juwap beriwshi area bar ekenligin anıqlaǵan, onıń bul boyınsha izertlewleri “Afaziya simptomlarınıń kompleksi: anatomik tiykardaǵı psixologiyalıq izertlew” atlı miynetinde keltirilgen. [2]

Orıs til biliminde neyrolingvistikalıq izertlewler Boduen de Kurteneden baslanadı. Onıń afaziya boyınsha izertlewleri “Psixofonetikanıń antropofonetikaǵa múnásibeti haqqında”[3] miynetinde bayan etiledi, onıń kózqarasları Roman Yakobson [4] tárepinen rawajlandırıladı. Rossiya neyrolingvistikasınıń tiykarshısı bolǵan Aleksandr Luriya Boduen de Kurteneniń fonema teoriyasına tiykarlanǵan edi. Ol Wernikenıń anatomiyalıq izertlewlerin Yakobsonniń lingvistikalıq pikirlerin ózara sintezledi hám klinikalıq baqlawlarǵa tiykarlanıp “Travmatikalıq afaziya” [5] miynetinde afaziyanı tek sóylewdiń buzılıwı yamasa joǵalıwı emes, miy sistemasınıń funkcionál buzılıwı sıpatında túsindirip beredi. Bunnan tısqari, Lev Vigotskiy[6] tárepinen afaziyanı analiz qılıwda sóylewdiń pikirdi qalıplestiriwdegi roli, Tatyana Axutina tárepinen dinamikalıq afaziyanıń analizi [7], Nikolay Jinkin tárepinen bolsa, sóylewdiń mexanizmi analiz qılınǵan. [8]

Al, túrkiy tillerdegi izertlewlerge toqtalatuǵın bolsaq, túrk ilimpazları Seyhun Topbash hám onıń komandası tárepinen túrk tilindegi afaziyanı diagnostika qılıw ushın TADD hám Gulmira Kuruoǵlu, Merve Erchen hám Alp Chetin tárepinen GAT-1 tiykarında GAT-2 atlı túrk tilindegi afaziyanı bahalaw testi islep shıǵıldı. Ázerbayjan tilinde bolsa, Gulmira Sadiyeva tárepinen afaziya waqtında azerbayjan tilindegi affikslerdiń qanday tártipte buzılıwı úyrenilgen. Sonday-aq, ózbek tilinde de Saydiolim Mominov tárepinen alıp barılǵan izertlewler bar bolıp, ol tillik buzılıwdı tek seslerdiń buzılıwı sıpatında emes, sociallıq ortalıqta nadurıs tańlanǵan sózler, tillik normalardıń buzılıwı dep kórsetedi.

Dúnyanın kóplegen tillerinde neyrolingvistikalıq izertlewler alıp barılıwına qaramastan, ayırım tiller qatarı qaraqalpaq til biliminde bul boyınsha elege shekem eksperimentallıq izertlewler ushıramaydı. Tek ǵana ayırım ilmiy miynetlerde neyrolingvistika boyınsha teoriyalıq maǵlıwmatlar keltirilgen.[9]

Joqarıda atap ótkenimizdey, neyrolingvistika tildi hám lingvistikalıq, hám neyrobiologiyalıq, hám psixologiyalıq aspektte izertleydı. Bul insult, óspe hám basqa da nevrologiyalıq keselliklerden soń, bas miydiń shep yarım sharında júzege kelgen zaqımlanıwlardıń jaylasıw ornın hám bul jaraqatlar nátiyjesinde tilde júzege keletuǵın fonetikalıq, leksikalıq, semantikalıq ózgerislerdi anıqlaw imkanın beredi. Jáne de, lingvistikalıq izertlewler tiykarınan qaraqalpaq tiliniń tillik ózgesheliklerine tiykarlanadı. Birinshiden, qaraqalpaq tili agglyutinativ tiller qatarına kirgenligi ushın dúnya tillerden óziniń sóz jasaw hám sóz ózgetiw usılı sonday-aq, sintaksislik dúzilisi boyınsha ajralıp turadı. Bul bolsa basqa tillerde izertlengen neyrolingvistikalıq izertlew hám baqlawlardıń qaraqalpaq tilinen keskin túrde ajralıp turıwın kórsetedi. Ekinshiden, basqa agglyutinativ tillerden bolsa óziniń únleslik nizami, fonetikalıq, leksikalıq formaları boyınsha parıqlanadı. Bul bolsa afaziya qubılısında qaraqalpaq tilinde sóylewshilerde qanday ózgerisler júz beriwın anıqlaw ushın eń úlken tiykarlardan biri sanaladı.

Bul izertlewler afaziya ushıraǵan nawqaslardıń sóylewin hám túsiniwın qayta tiklew ushın ámeliy túrde járdem beriwshi metodlar islep shıǵıwda járdem beredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, neyrolingvistikalıq izertlewler tek ǵana lingvistlerdiń emes, nevrologlardıń, logopedlerdiń ózara birge islesiwın, sonday-aq, lingvistikalıq eksperimentler, klinikalıq baqlawlar, neyrobiologiyalıq hám neyrovizualizaciya metodlarınan paydalanıwdı talap etedi. Qaraqalpaq tili ushın bolsa izertlewdiń dáslepki basqıshlarında afaziya bahalaw testlerin ótkeriw usınıs etiledi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Paul Pierre Broca. Remarques sur le siège de la faculté du langage articulé, suivies d'une observation d'aphémie (perte de la parole) // Bulletin de la Societe Anatomique de Paris. – 1861. №6. -Pp.330-357
2. Carl Wernicke. Der aphasische Symptomencomplex: eine psychologische Studie auf anatomischer Basis. Breslau. Max Cohn & Weigert. –1874. – P.72.
3. Бодуэн де Куртенэ И. А. Об отношении психофонетики к антропофонике // Избранные труды по общему языкознанию. Том 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 325–347.
4. Roman Jakobson. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala: Almqvist & Wiksell. 1941. – P.83.
5. Лурия А. Р. Травматическая афазия: Клиника, семиотика и восстановительная терапия. – М.: Изд-во АМН СССР, 1947. – 367 с.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. – 324 с
7. Ахутина Т. В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 143 с.
8. 8.Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
9. 9.Ábdinazimov Sh. Til bilimi tariyxı. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2013. – 196 b.